

Черновський Олексій Костянтинович –
кандидат юридичних наук, Голова
апеляційного суду Чернівецької області,
заслужений юрист України

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Приділено увагу теоретичним засадам і практичним рекомендаціям щодо психологічних особливостей особистості потерпілого у кримінальному процесі. Різноманітність роботи судді вимагає вміння приймати рішення в найрізноманітніших ситуаціях, тому в окремих випадках під час судового розгляду кримінальних справ виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології.

Ключові слова: потерпілий; кримінальний процес; психологічні особливості.

Уделено внимание теоретическим основам и практическим требованиям психологических особенностей личности потерпевшего в уголовном процессе. Разномановность работы судьи предполагает широкое общее и юридическое образование, умение принимать решения в самых разных ситуациях, поэтому в отдельных случаях при судебном рассмотрении уголовных дел возникают вопросы, для выяснения которых недостаточно профессиональных знаний судьи, требуются специальные знания в сфере психологии.

Ключевые слова: потерпевший; уголовный процесс; психологические особенности.

While preparing this research much attention was paid to the theoretical principles and recommendations for psychological peculiarities of the victim personality in criminal proceedings. Diversity of judge's work presupposes skills of decisionmaking in a variety of situations, therefore during the trial emerges a set of issues to clarify and the judge expertise is not sufficient for it, but special psychological knowledge is required. Such kind of knowledge constitutes the topic of the research.

Keywords: victim; criminal proceedings; psychological peculiarities.

Психологічна наука вивчає особу потерпілого, чинники формування його особистості, поведінку до вчинення злочину, у момент учинення і після вчинення злочину, а також розробляє практичні рекомендації, які стосуються допиту потерпілого. Психологія потерпілого пов'язана з кримінальним правом, кримінологією, кримінальним процесом, психологією особистості.

Об'єктом дослідження під час використання спеціальних психологічних знань є психічні вияви людини, що не виходять за межі

норми. З допомогою використання спеціальних психологічних знань можна одержати дані, що дають змогу зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної діяльності та поведінки людей. А це має значення для висновків правового характеру.

В окремих випадках під час судового розгляду кримінальних справ виникають питання, для з'ясування яких недостатньо професійних знань судді, вимагаються спеціальні знання в галузі психології. Це стосується, в основному, дослідження особливостей психічної діяльності свідків, потерпілих, підсудних, їх емоційних реакцій, психічних властивостей, станів. Для дослідження зазначених особливостей також використовують спеціальні психологічні знання.

Загалом психологічним особливостям особистості потерпілого присвячена досить значна кількість праць українських (Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, О. Б. Загурський, Л. І. Казміренко, В. О. Коновалова, М. В. Костицький, І. І. Котюк, В. В. Кошинець, Є. Д. Лук'янчиков, В. Т. Маляренко, В. Я. Марчак, В. С. Медведєв, В. Т. Нор, Л. Д. Удалова, В. Ю. Шепітько, В. П. Шибіко та ін.) та російських (С. М. Абельцев, Ю. М. Антонян, А. І. Вінберг, О. О. Ейсман, М. М. Коченов, В. В. Нагаєв, Т. В. Сахнова, Ф. С. Сафуанов, О. Д. Ситковська та ін.) науковців.

Мета статті полягає у використанні спеціальних психологічних знань у суді, а також у тому, щоб на базі визначених даних, вироблених юриспруденцією чи психологією, нагромаджених практикою, провести дослідження і відповісти на запитання суду.

Під час здійснення психологічної характеристики особистості потерпілого під час судового розгляду потрібно мати на увазі, що більшість злочинів проти особи вчиняються особами, які пов'язані з потерпілим родинними, службовими, інтимними та іншими близькими стосунками, і злочин, як правило, є кінцевою фазою конфлікту, який виник у результаті цих стосунків. Глибокі психологічні дослідження особи потерпілого та злочинця надають можливість виявити причини й умови виникнення конфліктної ситуації та визначити шляхи їх подолання [1, с. 269–288].

Потерпілий – одна з центральних фігур розгляду кримінального провадження в судовому засіданні, особливо якщо розглядаються злочини проти особи. Конкретні обставини, причини й умови злочину не можуть бути розкриті, якщо до уваги не береться особа потерпілого, оскільки часто злочинні дії обвинуваченого викликані неправомірними, необачними чи легковажними діями потерпілого. Його поведінка, яка належить до об'єктивної сторони складу злочину, може вплинути на вину обвинуваченого, а у разі необхідної оборони – виключати її. Від структури особи потерпілого та його поведінки, яка тісно пов'язана з особою і є її функцією, залежить здійснення злочинних намірів, активна оборона від злочинних посягань, оборона суспільних інтересів та ін.

Потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або

майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

Психологічне дослідження особи потерпілого, його діяльності в судовому засіданні дуже актуальне, оскільки сприяє вирішенню цілого переліку питань: більш правильної кваліфікації злочину, глибокиму дослідженню причин і умов, усебічному та повному розслідуванню кримінальних проваджень, виявленню нових доказів.

Дослідження особи потерпілого можна розглядати за двома аспектами:

1) “статистичний” – вік, стать, національність, службовий статус та ін.; ці ознаки потрібно з’ясувати безпосередньо за вимогою закону, при цьому деякі з них можуть прямо вплинути на кваліфікацію злочину (наприклад, вік у статевих злочинах);

2) “динамічний” – поведінка потерпілого в період, який безпосередньо передував події злочину, і в період учинення злочину, зв’язок поведінки (віктимної) з учиненням злочину [1, с. 271].

До спеціальних методів дослідження особи та поведінки потерпілого належать аналіз слідчої та судової статистики, вивчення матеріалів судово-психологічної та судово-психіатричної експертиз і судово-психологічне дослідження конфліктних ситуацій.

Поведінка потерпілого в момент учинення злочину залежить від:

впливу зовнішнього середовища, у цьому випадку – злочинного нападу чи іншого впливу;

індивідуальних особливостей особи.

Ці особливості особи характеризуються типом вищої нервової діяльності потерпілого, рисами його характеру та ін. Життєвий досвід має важливе значення в поведінці потерпілого у справах про статеві злочини, злочини на транспорті, у галузі порушення правил техніки безпеки. На поведінку потерпілого суттєво впливає правосвідомість: знання закону, своїх прав надає додаткові можливості під час захисту від злочинного нападу, створює впевненість у правоті дій, які перешкоджають злочинному посяганням.

Взаємозв’язок і взаємозумовленість особи та негативної поведінки потерпілого до злочину, динаміку психологічного механізму їх розвитку можна певною мірою простежити на прикладі вияву деяких установлених дослідженнями морально-психологічних рис у частини потерпілих від убивств, заподіяння тілесних ушкоджень і згвалтувань, учинення яких провокували потерпілі. Домінуючими щодо сталості й значущості у структурі морально-психологічного складу потерпілих були такі якості, як агресія, деспотизм стосовно близьких, схильність до вживання алкоголю, статєва розпущеність, нерозбірливість у виборі знайомих, наприклад, унаслідок схильності до веселих розваг при невиправданій обставинами довірливості. Більшість з них зумовлюють вчинення різноманітних за характером злочинів.

Судді та прокурору дуже важливо встановити психологічний контакт з потерпілим, ураховуючи його психічний стан та індивідуальні

особливості, й таким способом забезпечити повноту та точність показань. Вивчення психофізіологічних властивостей потерпілого, сили, рухомості нервових процесів, типу вищої нервової діяльності, темпераменту допомагає визначити можливість учинення потерпілим тих чи інших дій, а взагалі – створити правильну картину події. Ці якості необхідні враховувати під час установлення психологічного контакту з потерпілим під час його допиту в суді.

Дії злочинця, наслідки злочину часто приводять потерпілого до стану сильного душевного хвилювання, збудження, страху, тяжкої депресії, обурення, гніву, відчаю, розгубленості. Без урахування цих особливостей, їх правильного психологічного аналізу, зняття стресового стану потерпілого важко розраховувати на повноту та правильність його показань [2, с. 55].

Для уникнення помилок у показаннях потерпілого важливо враховувати особливості сприйняття ним у момент учинення злочину обставин справи, особистості злочинця. Експериментально доведено, що почуття страху, гніву, сорому, образи та інші, які відчуває потерпілий, можуть сприяти викривленню сприйняття, звужуючи його обсяг, призвести до неправильного оцінювання низки фактів, ознак, деталей. Під час фізіологічного афекту, який часто трапляється в результаті злочинного посягання на особу, в потерпілого затрудняється самоконтроль, правильне оцінювання своїх дій, погіршується сприйняття реальної обстановки [3, с. 24–25]. У подібних станах потерпілий може помилятися, оцінюючи фізичні дані злочинця, кількість злочинців, характер дій нападаючих. Однак сильні переживання, яких зазнає потерпілий у момент учинення над ним злочину, часто роблять їх сприйняття більш глибоким, яскравим, надають можливість надовго запам'ятати багато, навіть незначних, деталей події, деталі зовнішності злочинця.

Оскільки злочин завдає душевну травму потерпілому, то він подумки постійно повертається до події злочину, пригадуючи різні обставини події. Під час судового засідання потерпілому часто вдається згадати якісь суттєві обставини, про які він не повідомив органам досудового слідства. Допитуючи потерпілого в судовому засіданні, потрібно враховувати його фізичний та психічний стан, стараючись не заподіяти йому зайвих психологічних травм, в'яснити, чи він переконаний у правильності своїх свідчень. Треба мати на увазі, що часті згадування події і пов'язаної з нею переживання активізують мисленнєві процеси потерпілого, посилюють його прагнення знайти винних. Тому потерпілі схильні часто висувати самостійні версії про те, хто і чому вчинив злочин. Допускаючи, що багато з таких припущень не ґрунтуються на будь-яких фактичних даних, суддя має узяти їх до уваги. По-перше, це допомагає встановленню психологічного контакту. По-друге, версія потерпілого може мати логічний зміст [4, с. 36–363].

Психологія потерпілого як напрям досліджень вивчає чинники формування його особистості, поведінки до, у момент учинення та після вчинення злочину, а також розробляє практичні рекомендації, які стосуються допиту потерпілого і виховання в людях морально-вольових якостей, які були б достатнім захистом від злочинного посягання. Правовою

формою психології потерпілого є його процесуальний статус як учасника кримінального процесу.

Необхідно зазначити, що параграф 4 КПК України містить положення щодо діяльності потерпілого, саме тут чітко визначено та закріплено їх права та обов'язки.

Серед процесуальних прав потерпілого є одне, яке він може реалізувати тільки особисто, це – давання показань. Із названим правом пов'язаний обов'язок потерпілого – давати тільки правдиві показання. Тому за законом допит потерпілого здійснюється в судовому засіданні за правилами допиту свідка: він попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання ст. 384 КК України. Але він не попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та, згідно зі ст. 63 Конституції України, за відмову від дачі свідчень стосовно себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Психологія потерпілого характеризується певними особливостями. Його психічні стани можуть визначитися “обвинувальною домінантою”, негативно-емоційним станом, який виник у результаті злочину і його наслідків. Ці конфліктні стани часто бувають пов'язаними із загальною конфліктністю особистості потерпілого [4, с. 363–365].

Допитуючи потерпілих та оцінюючи отримані від них показання, необхідно мати на увазі, що виникаючий у результаті болю психічний стан, сам залежить від попереднього психічного стану. Втома і безсоння підвищують чуттєвість людини до болю, однак при глибокій утомі біль притуплюється. На холоді відчуття болю посилюється, а тепло, навпаки, сприяє послабленню больових відчуттів. Тяжкі психічні переживання, стан нервового напруження часто притуплюють відчуття болю. Страх, наприклад, може не тільки посилювати больові відчуття, а й мати прямо протилежну дію. Тому в період боротьби й опору, який чинить потерпілий, відчуття болю від отриманого раніше може здаватися в часі деколи відстроченим від моменту його заподіяння, оскільки увага потерпілого зосереджена в цей час на захисті. Часто з цих причин показання потерпілих про час заподіяння поранень можуть бути неточними та суперечити іншим доказам.

Виникаючі внаслідок злочину страх, біль, фізичні страждання, бажання звільнитися від злочинного нападу та швидше його припинити, збудження і напруження, зумовлені боротьбою, а при статевих злочинах, крім того, ще й особисті, інтимні переживання, створюючи сукупність різноманітних, взаємопов'язаних між собою емоцій та почуттів, утворюють складний, своєрідний психологічний стан потерпілого.

Отже, під час допиту та оцінювання свідчень потерпілого слід мати на увазі, що психічний стан потерпілого часто значною мірою визначає повноту та якість отримуваних від них показань. У момент учинення злочину потік інформації про навколишню обстановку та дії злочинця може бути обмежений емоціями та почуттями, які переживає потерпілий, а також пов'язаними з ними сигналами роздратування, які домінують на цей час у психічному житті. Коло свідомості стає звуженим, логічне, розумове

перероблення інформації пригнічене і викривлене різномірністю та численністю подразників, які надходять із внутрішніх і зовнішніх органів. Увага тільки в окремих випадках концентрується на деталях події, а думка нав'язливо повертається до страхів та небезпек, пов'язаних з діями злочинців.

Отже, процес сприйняття та перероблення свідомістю отриманого матеріалу може продовжуватися у потерпілих і через кілька місяців після проведення досудового слідства, що часто впливає на їх показання в суді.

Допитуючи потерпілих, необхідно враховувати можливість виникнення суперечливих бажань. Наприклад, неправомірна поведінка потерпілого у зв'язку з подією злочину може викликати у нього намагання викривити інформацію. Часто при цьому він уникає показань, які пов'язані з інтимною стороною життя. У зв'язку із цим можливі як необдумані, так і довільні викривлення окремих сторін події злочину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник для студентов вузов, обучающихся по спец. "Юриспруденция" / Васильев В. Л. – [5-е изд., доп. и перераб.]. – СПб. : Питер, 2004. – 654 с.
2. Глазырин Ф. В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий / Глазырин Ф. В. – Свердловск, 1973. – 156 с.
3. Закатов А. А. Тактика допроса потерпевшего / Закатов А. А. – Волгоград, 1976. – 25 с.
4. Костицький М. В. Судова психологія : навч. посіб. / Костицький М. В., Марчак В. Я., Черновський О. К., Федіна А. В. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. – 498 с.